

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.7)

П.А. Ющенко

кандидат філософських наук, докторант
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА НА РУСІ В X-XII СТ.

У статті робиться спроба визначити особливості здійснення одноосібної влади князівською династією Рюриковичів упродовж X-XII ст. Розкривається процес встановлення одноосібної влади київських князів Рюриковичів на Русі та окреслюються основні напрямки діяльності представників династії з консолідації східнослов'янських племінних союзів.

Ключові слова: князь, влада, династія, Київська Русь, Рюриковичі.

КНЯЖЕСКАЯ ВЛАСТЬ НА РУСИ В X-XII ВВ.

В статье делается попытка определить особенности осуществления единоличной власти княжеской династией Рюриковичей на протяжении X-XII веков. Раскрывается процесс установления единоличной власти киевских князей Рюриковичей на Руси, и определяются основные направления деятельности представителей династии с консолидации восточнославянских племенных союзов.

Ключевые слова: князь, власть, династия, Киевская Русь, Рюриковичи.

THE RUS' PRINCELY POWER DURING X-XII C.

The article is devoted to definition of specifics of implementation of one-man rule among Rurik's princely dynasty during X-XII centuries. The author analyses the process of establishing of sole authority of Kiev princes Ruriks in Rus' and determines the main activities of the dynasty representatives in consolidation of East-Slavic tribal unions.

The feudal structure that existed in Rus' (and later in Russia) about thousand years has begun forming in the 9th-century. Early feudalism lasted during the 9th–11th-century. It coincided with a period of political-territorial forming of Rus' state. It was a kind of transition, when the central government was unable to restrict the local nobility rights. The Varangian princes have defeated Khazars with the goal territory consolidation Slavic tribal unions, and relying on military retainues, slowly, one by one, have subordinated the south-eastern tribes and put on them tribute during the 9th–10th-century. They had implemented a number of authority-management reforms that allowed to the Kievan princes to take into their hands from local princes the right to individual-private solving of political, power and financial problems in Rus' space.

The Riurik's dynasty began the process of unification of East Slavic tribal unions in one state during the 9th–10th-century. At the period of sustainable dynasty development (during 11th century – 30-ies 12th century) all East Slavic tribal groups found themselves in the "Empire Riurik's dynasty". It has become an important political and military force in Eastern Europe: successful campaigns has carried out against Byzantine Empire, favourable trade agreements were concluded with emperors, Kievan princes established dynastic ties with many of the most powerful royal families of Europe.

Keywords: prince, power, dynasty, Kievan Rus', Ruriks

Постановка проблеми. Проголошення незалежної української держави у серпні 1991 р. ще не означає завершення національно-визвольного процесу. Його розвиток продовжується й у наші дні. Зміст сучасної політичної боротьби зводиться фактично до того, чи існуватиме Україна як незалежна держава, чи вона знову повернеться частиною до нового російського імперського проекту – «руський мир». Остаточне подолання постколоніального становища України тісно пов'язане з утвердженням національного характеру україн-

ської держави, з власною національною інтегрованою до світової історичною наукою. Останнє вимагає від сучасних істориків викорінення низки міфологем, які нав'язані українському суспільству антиукраїнськими силами, а також власними адептами «руського мира». Одним із таких міфів є розуміння історії середньовічної держави Київської Русі та її князівської династії Рюриковичів. Саме тому дослідження історії першої монаршої династії на території України є актуальним для сучасного державотворення в Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Стан наукової розробки даної проблеми повністю відображає роль історії династії Рюриковичів у формуванні українського, російського і білоруського державницьких проєктів. Більш чим за тисячу років було запропоновано ряд гіпотез і історичних реконструкцій однак вичерпної і задовольняючої концепції процесу формування одноосібної родинно-спадкової влади династії Рюриковичів так і не створено. Вчені, виходячи із власного бачення еволюції державності східних слов'ян, розглядають довготривалий процес створення централізованої держави та формування інституту одноосібної монаршої влади київських князів у IX-XI ст. Більш того, у різні часові відрізки, за різних політичних режимів деякі «гіпотези» отримали статус «істини в останній інстанції», а згодом їх змінювали інші «політично правильні» припущення. [5; 7; 10; 14] Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів у цьому питанні, а лише окреслили коло не вирішених питань.

Метою статті є спроба проаналізувати процес формування родинно-вотчинного права на володіння руською землею династії Рюриковичів упродовж IX-XI ст. Визначити які фактори впливали на інститут влади князя, як київські князі намагались утвердити своє «родинне право» на володіння руською землею.

Виклад основного матеріалу. В ранній період руської історії IX-X ст. функціонування держави русів являє собою симбіоз політичного володарювання й економічного підприємництва, організованого і контрольованого досить вузьким колективом осіб. Ці дві сторони державного механізму, до всього, розподілялися сезонно: у зимовий період «уся русь» вирушала на полюддя. Подорож поєднувала в собі явлення князя народу, який міг бачити свого оборонця та володаря, і накопичення цінностей, котрі з настанням весни, відкриттям навігації по Дніпру та Чорному морю переправлялися до Візантії. [13, с.73]

Об'їжджаючи разом зі своєю дружиною залежні від нього території київський князь перебував на повному утриманні мі-

сцевого населення. Тобто на Русі подібно до королівств Західної Європи у період раннього середньовіччя існував інститут «кормління». Його яскраво охарактеризував видатний радянський медієвіст А.Я. Гуревич: «Відносини між королем і його почтом, дружиною, з одного боку, і сільським населенням – з іншого, виявлялися крім усього іншого у тому, що поселяни повинні були улаштувати прибулому у дану місцевість королю гідне прийняття, тобто впродовж певного часу харчувати його і служилих людей. Feorm («частування», «учта», «кормління») виявляється ключовим словом при характеристиці цього звичаю. Тут перед нами в концентрованій формі виступають гостинність і усвідомлення необхідності матеріально підтримувати владу, представник якої виступає у якості гаранта правопорядку. Ці пригощання і учти, що вимагали місцевих жителів чималі матеріальні витрати, не були цілком добровільними, але разом з тим і не являли собою простої данини чи примусового податку... Виконуючи функції правителя, король, який потребував матеріальної підтримки підданих, разом з тим під час постійних роз'їздів країною актуалізував свій емоційний зв'язок із її населенням». [4, с.21]

Князь в ранній період історії Русі спирався на дружину – військове формування близьких йому воїнів-другів. Тобто, князь і дружинники мали спільний економічно-владний інтерес, а також їх пов'язували дружба та особисті зобов'язання. Як керівник комерційного підприємства князь брав на себе функцію організації заробітку (промисла) та розподіл коштів добутих спільно з дружиною. Дружина зобов'язувалась підтримувати свого «роботодавця» і захищати його. Порушення однією із сторін умов усного традиційного договору (норма-звичай) вело до його розірвання: князь знімав із себе обов'язок виділяти частину прибутку отриманого від військових набігів чи полюддя, а також захищати свого дружинника перед іншими владними інститутами, а дружинник припиняв службу у князя.

Дружина виступала гарантом реалізації рішень князя і досягнутих за його участі домовленостей. Вона могла виконувати як поліційні функції, тримаючи у покорі місцевих жителів, так і функції захисту племен, які запросили князя, від зовнішніх ворогів. Крім того князь спирався на дружину для встановлення і контролю за торговельними шляхами транзитної міжнародної торгівлі. [5, с. 79] Так, згідно «Повісті минулих літ» у 883 р. князь Олег використав військову силу для упокорення древлянського союзу племен і обклав все упокорене населення податком на власну користь. [8, с. 24]

На відміну від західноєвропейської традиції плати за службу земельним наділом, на Русі між князем і дружиною існувала особиста відданість, яка підкріплювалась релігійним началом – клятвою. Порушення клятви накладало на особу релігійні прокляття і поневіряння. Тобто можна говорити про сакральний характер стосунків між князем та дружинниками. Влада прийшлого князя на пряму залежала від дружини, яка виступала гарантом виконання договору на владу між князем та вічем, а дружина залежала від економічних успіхів князя в управлінні ввіреною йому територією.

Разом з тим стосунки дружинників з князем відтворювали тогочасні соціальні норми, які передбачали елемент військової демократії – у дружинному середовищі князь був першим серед рівних. На перших порах дружина живе з князем на одному хлібі. Князь ділить зі своїми домашніми воїнами тягар військових походів, здобуту у них здобич, а також стіл і дах свого дому. Його верховодство й незаперечний авторитет опиралися на відданість і довіру дружини, спричиненими харизматичним обдаруванням вождя. [12, с. 30] Як наголошує відомий соціолог Макс Вебер: «Відданість харизмі пророка або вождя на війні, або видатного демагога на народних зборах ... як раз і означає, що людина подібного типу визнається внутрішньо «здачним» керівником людей, що останні підкорюються йому не в силу звички або постанови, а тому, що вірять в нього». [3, с. 647]

На Русі очолювана князем військова дружина несла в собі зародки державності, самого державного апарату примусу та насилля. Дружина утворила новий суспільний інститут привілейованих людей – професійних воїнів. На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом військової організації слов'ян у більш ранні часи, дружина стала постійною організацією професійних воїнів, яка стояла поза общиною і над нею. [12, с. 29]

Як зазначає І.Я. Фроянов, в ранній період історії Русі військова сила і суспільна влада не відірвались одна від одної. Влада належала тому, хто мав за собою військову силу. Військова дружина урівнювала владу князя і владу озброєних міщан – народні збори (віче). Тобто ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходової доби. Варто прийняти належне О.О. Мельниковій вдале визначення Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинної. [9, с. 39] Адже панівний прошарок такої держави складався з верхівки князівської дружини («старшая», «лучшая» дружина), дружинники впродовж тривалого часу становили елементарний апарат управління, вони ж збирали данину й чинили суд. [6, с. 30]

На думку Марка Блока у середньовічному суспільстві наявність відданого тобі війська для ведення наступальних і оборонних війн була основою для існування князівської влади. «Найнагальнішою з проблем, яку мали розв'язувати тоді правлячі класи, - зазначає дослідник, - було не так управляти, в часи миру, державою або окремими маєтностями, як забезпечити собі засоби, необхідні для того, щоб вести війну. Публічна чи приватна, розв'язана задля веселощів чи розваги чи для того, щоб захистити майно або життя, війна, певно, протягом багатьох сторіч здавалася повсякденною рамкою життя для будь-якого володаря і глибинним смислом існування будь-якої верховної влади». [2, с. 164-165]

Отже, у IX-X ст. військова дружина дозволила князю об'єднати східнослов'янські племінні союзи в єдину державу під зверхністю династії Рюриковичів.

Створена ними система державного управління ґрунтувалася на уявленнях про те, що «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада – це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово держава в такому вживанні означає просте держання влади». [12, с. 49] Тобто влада на Русі в цей час набуває ознак корпоративності.

За Володимира відбувається зміна пріоритетів. Знищивши всі місцеві князівські династії, київський князь мусив забезпечити кожного з дванадцяти синів князівським столом. Літопис повідомляє про посадження Володимиром синів на столах відразу після хрещення як про одночасний акт. З погляду літописця це й мало відбуватися таким чином, бо служило фінальним штрихом в опорядженні держави мудрим володарем. У дійсності, очевидно, Володимирові сини одержували столи в міру підростання. Дванадцять синів – надто апостольське число, тому твердження літописця можна поставити під сумнів. Літописні пасажі про кількість Володимирових синів і порядок їх народження від чотирьох дружин, як виявляється, спроектовано на тексти про старозавітних патріархів – Іакова (4 дружини) та Ізмаїла (12 синів). Сцена посадження першим християнським володарем новохрещених синів у новохрещеній державі мала бути історичним прецедентом і майже сакральною санкцією головної ідеї політичної ідеології Русі – аксіоматичної впевненості у винятковому праві на володіння в Руській землі лише нащадків святого князя. [13, с. 105]

Однак Володимирове посадження призвело до поступової «уділізації» Русі. Так, посадивши в Полоцьк свого сина Ізяслава, Володимир започаткував династію полоцьких князів, які зберегли свої володіння за Ярослава Мудрого, за Ярославичів, і навіть за Володимира Мономаха аж до середини XIII ст. Син місцевої княжни Рогнеди і Володимира Ізяслав отримав від батька сакральне право на вотчинні землі своєї матері і діда варяга Рогволда. Старший син

Володимира і чешки Вишеслав отримав від батька право на княжіння в Новгороді. Виходить, що Володимир передав Ізяславу право на його дідівську вотчину. Можливо в цьому і лежить відповідь на питання тягlosti влади Ізяславичів в Полоцькому князівстві. [11, с. 249]

Інші сини Володимира хоча і не були повноправними володарями своїх земель – вони були лише намісниками батька, і Володимир міг переводити їх з одного місця на інше, однак прагнули до «уділізації» своїх володінь. Так, проти влади батька виступили Святополк і Ярослав. Це були перші ростки князівського сепаратизму, перші ознаки формування удільної системи на Русі.

Розуміючи ситуацію, Ярослав Мудрий робить спробу запровадження колективного управління Руссю у вигляді тріумвірату Ярославовичів. Однак його спроба збереження сильної династичної влади на Русі завершилась крахом. Русь була поділена між представниками сакрально-владного роду Рюриковичів, як і інші тогочасні Європейські монархії.

Отже, заключний період утворення давньоруської державності припадає на князювання Володимира та його сина Ярослава (1019-1054 рр.). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець відзначив словами: «И нача княжити Володимерьъ въ Києве единьъ», тобто єдиновладно. За Володимира та Ярослава в основному завершився тривалий, складний і різнобічний процес формування державності в давньоруському суспільстві. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і створив правові основи держави. А вже їхні діти і онуки почали міжудільні війни, які призвели до роздробленості Києво-Руської держави: імперія Рюриковичів розсипалася на 15 окремих самостійних князівств-королівств, що приблизно відповідали племінним об'єднанням. Ті сили, зокрема міські центри, що в XI ст. були консолідуючим фактором, у XII-XIII ст. діяли у зворотному напрямку. Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у полі-

тичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони докорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь. Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибокі корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян. Незворотність поділу визначалася, коли з-під влади київських князів вийшла Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народності. Не татари, плундруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності київського центру становили політичну, а не етнічну спільність. Цей рубіж провів 1169 р. князь Андрій Боголюбський, зруйнувавши Київ та пограбувавши його. [1, с. 163]

Відцентрові тенденції XII-XIII ст. породили окремий державницький рух Галицько-волинського династичного рукава київської династії Рюриковичів. На відміну від залежного від місцевого угро-фінського населення Північно-Східної Русі, Галицький політико-владний центр тяжів до Києва. Місцеві князі мали тісні політичні, економічні, а головне етнічні зв'язки з Києво-Руською землею. Данило Галицький розглядав Київ та Київську землю частиною власного державного утворення, яке він будував в середині XIII ст. Воевода Данила Галицького Дмитро, на відміну від Андрія Боголюбського не руйнував Київ, а організував його оборону від монголо-татар 1240 р.

Отже, нащадки династії Рюриковичів упродовж більш як чотириста років правили на території Русі. Їх своїми предками вбачають представники багатьох сучасних європейських королівських родів. Рюриковичі внесли значний вклад у становлення і розвиток східнослов'янської державності, залишили значний слід в духовному житті, із їх середовища вийшла значна кількість видних діячів у різноманітних сферах людського буття. Як і історія будь-якої ін-

шої династії, історія київського князівського роду Рюриковичів заслуговує особливої уваги і дослідження. Рід Рюриковичів входить до небагатьох європейських династій, які так довго перебували при владі, мали таку колосальну генеалогічну розгалуженість і залишили по собі доволі складну родословну структуру. Майже одинадцять з половиною століть документально зафіксованої родословної, тобто рід Рюриковичів має доведену історичну тяглисть, починаючи з середини IX ст. і до сьогодення – унікальний випадок для європейської династичної генеалогії. Рід Рюриковичів має три з половиною десятки поколінь. Це дозволяє династії Ігора Старого, княгині Ольги та Володимира Великого стати в один рівень з Гессенською династією (Брабантський дім), Брауншвейгською династією (Вельфи-д'Есте), а також з правлячою в Бельгії та Великобританії династією Віттельсбахів, династією Габсбургів і Капетингів (декілька розгалужень від Бурбонів. Із європейських династій в плані розгалуженості і охоплення більшої території з Рюриковичами можуть сперечатися лише Капетинги (з їх гілками Валуа і Бурбонів), Габсбурги і Ольденбурги, які перебували на престолах Данії, Швеції, Норвегії, Греції і Росії (династія Романових з 1761 р.). [11, с. 246]

Висновки та перспективи подальших досліджень. Упродовж IX-XI ст. на Русі сформувався особливий державно-владний інститут князя-конунга, який увібрав у себе традиційну для європейських тогочасних правителів державницьку традицію. Представники правлячої династії Рюриковичів, зумівши ліквідувати місцеві князівські династії і поставивши собі на службу вічові та боярські владні інститути, створили сильну слов'янську державу монархічну державу з центром у Києві. Однак, як і більшість тогочасних держав Європи вона не пережила феодальну роздробленість. На її місці постала низка удільних князівств на чолі з князями династії Рюриковичів. Подальша історія династії справила вплив на розвиток всіх східнослов'янських державницьких проектів та впливових державницьких родів – Галицько-Волинське князівство, Велике князівст-

во Литовсько-Руське, династія князів Острозьких та ін. Державницькі традиції Руси-України були використані при розбудові власне українських національних проєктів

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – 336с.
2. Блок Марк. Феодальне суспільство / Перекл. з французької В. Шовкуна. – К., 2001. – 528с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808с.
4. Гуревич А. Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крест'янской цивилизации / А.Я. Гуревич // Одиссей: Человек в истории. 2006. – М., 2006. – С.21.
5. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Учеб. пос. для студентов вузов / И.Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
6. Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя київської русі (до середини XII ст.) // УІЖ. – 2015. - №3. – С. 26-32.
7. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / М.Ф. Котляр. К.: Інститут історії України, 2016. – 288с.
8. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Ле-

доби Б. Хмельницького, І. Мазепи та власне і перших модерних українських держав – УНР, ЗУНР та Української держави П. Скоропадського.

нинград: Издание Академии наук СССР, 1926. – 379с.

9. Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе / Е.А. Мельникова // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Тез. докл. – М.: ИРИ, 1992. – 84с. – С.36-41.

10. Петрухин В.Я. Русь в IX – X веках. От призвания варягов до выбора веры / В.Я. Петрухин. – М.: ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. – 464с.

11. Пчелов Е.В. Рюрик / Е.В. Пчелов. – М.: Молодая гвардия, 2010 – 316с.

12. Ричка В. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України, 2009. – 180с.

13. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352с

14. Флоря Б.Н. Представления об образовании государства и его основных функциях в русском и западно-славянском летописании / Б.Н. Флоря // Studia Balkanica: Раннефеодальные славянские государства и народности (Проблемы идеологии и культуры). – София, 1991. – Т. 20. – С. 45.

LITERATURA

1. Baran V.D. Davni slov'yany / V.D. Baran. – K.: Al'ternatyvy, 1998. – 336s.
2. Blok Mark. Feodal'ne suspil'stvo / Perekl. z frantsuz'koyi V. Shovkuna. – K., 2001. – 528s.
3. Veber M. Yzbrannyye proyzvedenyaya / M. Veber. – M.: Prohress, 1990. – 808s.
4. Hurevych A. Ya. Feodalyzm pered sudom ystorykov, yly o srednevekovoy krest'yanskoy tsyvylyzatsyy / A.Ya. Hurevych // Odyssey: Chelovek v ystoryy. 2006. – M., 2006. – S.21.
5. Danylevskyy Y.N. Drevnyaya Rus' hlazamy sovremennykov y potomkov (IX – XII vv.). Ucheb. pos. dlya studentov vuzov /

Y.N. Danylevskyy. – M.: Aspekt Press, 1998. – 399 s.

6. Kotlyar M.F. Evolyutsiya suspil'noho zhyttya kyyivs'koyi rusi (do seredyny KhII st.) // UIZh. – 2015. - #3. – S. 26-32.

7. Kotlyar M.F. Istoriya suspil'noho zhyttya Rusi: Narisy / M.F. Kotlyar. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2016. – 288s.

8. Lavrent'evskaya letopys' // Polnoe sobranie russkykh letopysyey. – T. 1. – Lenynhrad: Yzdanye Akademyy nauk SSSR, 1926. – 379s.

9. Mel'nykova E.A. K typolohyy stanovlenyya hosudarstv v Severnoy y Vostochnoy Evrope / E.A. Mel'nykova // Obrazovanye Drevnerusskoho hosudarstva.

Спорные проблемы: Tez. dokl.. – М.: YRY, 1992. – 84s. – S.36-41.

10. Petrukhyn V.Ya. Rus' v IKh – Kh vekakh. Ot pryzvaniya varyahov do vybora veyi / V.Ya. Petrukhyn. – М.: FORUM; NEOLYT, 2014. – 464s.

11. Pchelov E.V. Ryuryk / E.V. Pchelov. – М.: Molodaya hvardyya, 2010 – 316s.

12. Rychka V. «Vsyia korolivs'ka rat'» (Vlada Kyivskoyi Rusi). – К.: In-t istoriyi Ukrayiny, 2009. – 180s.

13. Tolochko O.P. Kyivsk'a Rus' / O.P. Tolochko, P.P. Tolochko. – К.: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy», 1998. – 352s

14. Florya B.N. Predstavlenyya ob obrazovanyyi hosudarstva y eho osnovnykh funktsyyakh v russkom y zapadno-slavyanskom letopysanyy / B.N. Florya //Studia Balkanica: Rannefeodal'nye slavyanskye hosudarstva y narodnosti (Problemy ydeolohyy y kul'tury). – Sofyya, 1991. – T. 20. – S. 45